

1890

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԻԸ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ք

ՀԱՅ — ՎԵՆԵՏ

(814 յէջ 305)

Եթէ լոկ աւանդութիւնն այսչափ հեռու կարող է տանիլ զՀայն, որչափ ևս առաւել կրնայ յափշտակել զՎե. նետն իր հոյակապ գործոց, արձանաց և շինուածոց յիշատակաւ, աչքին առջև բերելով զաւարառուն յաղ. թող, զպանծալին ի շարս հարիւր և քսան տոժերու՝ զմեծն Ենրիկ Տանտոլոյ... Բայց և Հայոյն թոյլ պիտի տայ անշուշտ մասնակից ըլ. լալ իրենն ի մեծարանս այս անձին. վասն զի իրմով կը սկսի այն սերտ և ստոյգ կապակցութիւնն երկուց ազգաց և պետութեանց, հայկա. կանին և վենետկեան. և եթէ ներելի է ըսել, Տանտոլոյ և լեւոն Ռուբինեան՝ երկու գարուց միջոցին մէջ կրկին զլուրժ կրնան սե. պուիլ իրենց կցորդութեան կամըրջին, ուղղակի և անուղղակի կեր. պով՝ իրենց ժամանակէն մինչև հիմայ:

Ինչպէս տեսանք, այս երկու ազգաց փոխադարձ ծանօթութիւնն շատ հին ժամանակաց ի վեր սկսած էր, և հետզհետէ պայծառացած երկոտասաներորդ դարու մէջ, վենետացի վաճառականաց յարեւել յաճախելուն պատճառաւ, և ի կիլիկիա՝ հայկական իշխանութեան մը հաստատուելովը, և քիչ յառաջ սկսելով քան զգղղղել խաչա. կրաց յԱսորիս, որ կիլիկիոյ դրացի աշխարհ մը կրնայ սեպուիլ, և

դար մի ամբողջ տատանելով մերթ հզօր ու յաջող, և մերթ տկար ու անյալող բաղդի, երկոտասաներորդ դարու վերջերը հանդիսական կերպով հաստատուեցաւ ու զօրացաւ՝ մեծագործն և քաջին լեւոնի թագաւորութեամբ. որ ոչ միայն Ենրիկոսի՝ այլ նաև ընդ ամենայն նշանաւոր իշխողս և զօրավարս ժամանակին կրնայ մրցիլ, առանց մէկէ մը յետնելու։ Նոյն դարու մէջ, և իր հօրը ժամանակէն, յառաջագէմքն վենետք՝ որոց չէր պակսէր ոչ քաջութիւն և ոչ աշխարհաշինութիւն, խաղիոյ ուրիշ վաճառական հասարակապետութեանց հետ մտեր ու հետազօտեր էին զնորն Հայաստան, զԵրզնկայ (որոյ պետք՝ իշխողք չէրսնց կամ Լեւոնակոսի կը կոչուէին, և ի շնորհս ժամադակութեանն զոր մատուցին | աշակրաց՝ անոնցմէ կոմսք, պարոնք և մարզիւք կոչուեցան) և վաճառականական գանձաբեր առուեստին բանալին քաջութեամբ ձեռք ձգեցին, Տիւրքի երրորդ մասին տիրապետելով, որ լատինաց և բովանդակ խաչակրութեան ամուր ու ապահով ապաւէն մը եղաւ։ Եւ ոչ գիտէ թէ նախ անոր պարսպաց տակ (յամի 1124) ճանչցած, հաճած ու զարմացած չըլլան վենետք ընդ Հայս. երբ տեսան անոնց մէկ երեցը, Վուետիւր, (Ventura), որ իրենց մերձաւորներէն աւելի ճարտարագոյն՝ պարսպամարտ մեքենայս հնարելով դիւրացոյց քաղաքին առումը, ու երկրորդ Տրոյա մը ըրաւ զՏիւրքս, Հայոց և վենետաց իրարու պատահման ստուգագոյն տեղի մը։

Վենետաց վաճառական տոհմից մէջ՝ Նոյն դարուն կէսէն մինչև ցրկէս յաջորդին, նշանաւոր երեցաւ Երիանի տոհմը, յորմէ և ճարտարք ոմանք և խոհականք վերացան և բարձրացան մինչև ի գահն դքսական։ Երանօթ է բազմոց թէ ինչպէս այն հռչակաւուն ցեղէն Սեբաստիանոս՝ դեսպանութեամբ գնաց առ կայսրն Յունաց յարևելքս. ինչպէս ծանօթ է նաև իր մեծանձն քառատաձեռնութիւնն և ճոխութիւնն։ Կաւանդեն թէ ոսկի հորթ մը գտած ըլլայ յԱլլիոնոյ, ու բաղդին յաջորդութեանը փափաքելով հաղորդ ընել և զկարօտեալս, մեր ազգէն վենետիկ եկող աղքատաց ու պանդխտելոց համար ի բնակութիւն շնորհեր է գտարեկան հասս կալուածոց և տանք որ ի վաճառափողոցն (merceria) սրբոյն Յուլիանոսի և ի կառավարչն Պարաթթէրի. յետոյ Մարկոս իր թոռն՝ նմանելով նմա, իր տունէն մէկը պարգևեց սեփականօրէն Հայոց ազգին. և այն ժամանակէն (1253) ցայսօր՝ վեցուկէս դարերէ ի վեր՝ Հայոց տուն կը կոչուի և իրենց ձեռքն է. յանուն Հայոց կը կոչուի և փողոցն և մերձաւոր կամուրջն, և որ յետոյ նաև Ponte dei Ferali անունը կը բաժնէ, ինչպէս նաև հիմայ. Թերևս Երանիի կտակին հաստատագոյն և աւելի ծանօթ մասն է սա, և որոյ արդիւնքն ու արդասիւք՝ քիչ մը յետոյ պիտի տեսնեն ընթերցողք։

Գրեթէ Նոյն ժամանակաց մէջ առաջին անգամ կը յիշատակուի

աղտաղտուկ գետին մի, վենետիկեան լճաց մէկ անկիւնը, tombe կամ tumbe (երկայատակ կոչուած շիրիմք), ջրէն բարձր, և անքնակ կալուած մը Բենեդիկտեան միանձանց, որ կը բնակէին ի մերձաւոր Ս. Սերվիլիոյ կղզւոյ. ասոնցմէ գնեց զհոգի Դոմէքոյա անունով բարեպաշտ անձ մը, յամի 1182, ու շինեց անկելանոց ու եկեղեցի մը, որ յետոյ յանուն սրբոյն Ղազարու կոչուեցաւ, և վրան հինգ հարիւր տարի անցնելէն ետքը բնակութիւն և կայան տրուեցաւ այլալեզու Բենեդիկտեան միանձանց գաղթելոց ի տար աշխարհէ, ի Հայոց. և ցայսօր եկաւոր յաջորդութեամբ կը պահեն զտեղին՝ որ յանուն իրենց Հիմնադրին և ազգին Սոաքս Ղազար Հայոց կամ Մխիթարեանց կը կոչուի յիտալացւոց, և մերթ ևս սոսկապէս եղզի Հայոց կամ Հայք։

Բայց մեք փութանք դառնալ առ Ենրիկ և Լեւոն, և հոգակել Հայոց և Լատինաց գրովք և դեսպանութեամբք դաշնակցութեան վաւերական սկզբնաւորութիւնք։

Ոմանք ի ծերունի հորց մերոց որ սրբոյն Մարկոսի հասարակապետութեան ատեն ապրեցան, հարցընելով քաղաքին գլխաւոր պաշտօնեաներէն ոմանց, լսե՛ր են անոնցմէ թէ Հայոց առաջին գալուստն ի վենետիկ եղած ըլլայ ի սկիզբն մետասաներորդ դարու, և երկրորդն՝ ի վնշտասաներորդին։ Այս վերջնոյս կրնայ վկայել նաև տողերուս գրողն. վասն զի թէպէտ երեքտասաներորդ դարէն ի վեր պակաս և զած չըլլայ Հայոց երթևեկը, այլ ի կէս վնշտասաներորդին կը յաճախէ, և ի դիւանս եկեղեցեաց քաղաքին կը նշանակուին ոչ միայն անոնց հաստատուն բնակութիւնք, այլ նաև ծնունդք Հայոց. ուր առաջինն՝ այսինքն եկաւորութիւն նոցա ի մետասաներորդ դարու ինձ դեռ եւս մութ է. բայց գուցէ ի վերջ ժի դարու, առ իշխանութեամբ երկոցուն վնհիցս յիշեցելոց, և յառաջ քան զթագաւորել Լեւոնի՝ երբ դեռ եւս Պարոն կ'անուանուէր, և արքունական թաղին թեկնածու էր. որով հարկ կ'ըլլայ ենթադրել թէ քանի որ Ենրիկ արեւելք եկած չէր, իր մէկ դեսպանին կամ նուիրակի ձեռքով սկզբնաւորած ըլլայ ծագումն հայ - վենետիկեան յարաբերութեանց արշալուստին, և թէ աներկբայ համարինք՝ որպէս զիսկութիւն իրին, այսպէս զնոյն աւանդող Նաւաճերոյի խօսքը, որ կ'ըսէ թէ յամի 1196 La signoria di Venezia acciocchè i suoi cittadini potessero mercantare per tutto, mandò Messer Giacomo Badoer ambasciatore al re di Trebisonda, un bailo in Trebisonda, e così nell'Armenia, e alla Tana un consolo. Ինձ կ'երևնայ թէ պատմին կը կանխէ քան զայս գէպս. որովհետև Պայլից հաստատուին ի Հայս առելի ուշ է. ու իրենց հաստատութենէն ետքն ալ առջի բերան Պայլք Աբգեայ՝ Հայաստան նստող Պայլին թոշակն ալ կը հատուցանէին, կարելի է որ յառաջ քան զայն՝ Պայլք վենետաց ունեցած ըլլան իրենց մէկ երեսփոխանը Ռուբինեանց երկրին մէջ, ուր ի սկզբան քակա-

ւաթիւ էին իրենց քաղաքացիք քան զԳենուացիս, ինչպէս կը գուշա-
կուի Լեւոնի պարգևագիրներէն առ երկուսին ազգան. յորոյ լիկուրա-
ցիք քայլ մը կանխեցին քան զքնակիչս Ազրիականին, բայց յետոյ
շուտով ետ կեցան. Այդ երկու ժողովուրդք, ինչպէս նաև ուրիշ պե-
տութիւնք եւրոպականք, կարծես թէ զարմանքով մը կը նկատէին
զՀայս՝ հին ասիական այլադէն ազգաց և եկամուտ արևմտեան իշ-
խանութեանց մէջ. և կը սպասէին հաստատուն ձևով մը կերպաւո-
րուած տեսնել անոնց իշխանութիւնը ելիլիկոյ յարմարաւոր ու դի-
պան երկրին վրայ, որ լւսնօրէն կը տարածէ զծոյն ի Միջերկրակա-
նին, և կ'ամրացրին թիկունքը յանմատոյց պատուարս Տաւրոսի. Եւ
ահա արիասիրտն, անխոնջ և խորագէտն Լեւոն՝ տասը տարի աշխա-
տելով, ու զէնքով և նուրբ քաղաքականութեամբ ամէն հնարք ու
ջանք գործածելով, կ'ընդարձակէ հայրենի իշխանութեան սահմանը,
կ'ամրացընէ անընկճելի բերդերով, ու զինուլ զօրութեամբ՝ Խաչա-
կրաց նիզակակցութեամբ և արևմտեայց հետ խնամութեամբ ահ ու
սարսափ ձգելով թշնամեաց, Ասորոց ու փղոն Ասիոյ հին ու նոր
բնակչաց աչքին առջև բարձրացոյց իր թագապսակ գլուխը ի սկիզբն
1199 տարւոյն, մի և նոյն ժամանակի մէջ ընդունելով թագ ու պը-
սակ ի կայսերայ արևելից և արևմտից և յամիրապետէն, և ի քա-
հանայապետէն Հռովմայ՝ դրօշ և օրհնութիւն. Աս որ տեսան, ամէն
քը կամ առ շահու և կամ առ հախ, իրարմէ առաջ փութացան մե-
ծարեւ զնա, և բարեկարգ ազգաց և պետութեանց օրինաց և սովո-
րութեանց համեմատ դաշինք գնել հետը:

Լեւոնի թագաւորական պսակ ընդունելէն յառաջ են թղթակցու-
թիւնք քահանայապետականք. բայց իր թագանիշ և ոսկէկնիք նա-
մակք՝ որ կը պահուին ցարդ ի դիւանս վատիկանի, երկոտասանե-
րորդ դարու վերջին ամին թուանիշ կը կրեն. անկէ ետք են աշխար-
հական պետութեանց ու հասարակապետութեանց հետ դրուած դա-
շինք. անանկ որ երեքտասանիւրորդ դարու առաջին տարին՝ առաջին
է և այս դաշնագրութեանց. և մի ու նոյն 1201 թուականին տրուած
և հաստատուած են դաշինք և շնորհմունք Լեւոնի առ Գենուացիս յամ-
սեանն մարտի և առ վենետոսի ղեկտեմբերի. Առ առաջինս տրուած
ներուն մէջ կը նշմարուի, ինչպէս քիչ յառաջ ըսինք, իրենց ազգա-
կցաց այլ աւելի ձևական հաստատութիւնը. և կը շնոր- ուի իրենց դա-
տարան (curia) և բնակութիւն, եկեղեցի, փնդուկ ի մայրաքաղաքն
Սիս, ի Տարսոն և ի Մամեստիա. իսկ վենետիկեացոյ՝ միայն Մամես-
տիոյ մէջ կը տրուի բնակութիւն, եկեղեցի և փնդուկ. սակայն դաշ-
նագիրն աւելի երկար և մանրամասն է քան զշնորհեալն առ Գենուա-
ցիս¹, եւ որովհետև հիմն կամ նախագաղափար կրնայ սեպուիւլ մեզի

1 Հրապարակուած ի Լամիլուայէ ի գիրս Cartulaire de la Chancellerie royale des
Roupeniens, j'էջ 109;

ծանօթ և ժամանակաւ կրտսեր ուրիշ ամէն դաշնագրոց և պարգևա-
գրաց, աւելորդ չենք համարիր համառօտիւ նշանակել այն ամէն պայ-
մաններն ու շնորհքն զոր ոչ միայն յիւր, այլ և յանուն յաջորդացն
կու տայ Ենրիկի Տանտուրյ դքսին Վենետկոյ, Դալմատիոյ, Խոուա-
դաց, և քառորդ մասին կայսերութեան Բունաց, Դեռ եւս Բիւզան-
դիոնի տիրած չըլլալով, և ամենայն վենետաց, ըստ խնդրոյ զեապա-
նին Ենրիկի՝ Թակոմբայ Պատուէր, էւ կը շնորհէ,

Ա. Նախ, վենետաց ազատ երթևեկ իրենց ամէն ընչիւք՝ իր տէ-
րութեան ամէն սահմաններուն և անցից մէջ:

Բ. Անդրաժովու (oltremare, արեւելք) բնակիչք՝ միայն ընդ պահ-
նակ դրունս (portella,) անցած ատեններն մաքս վճարեն, հաւա-
սար ուրիշ ամէն քրիստոնէից: Այդ նշանակուած տեղ՝ հիմայ Ալեք-
սանդրեակ կոչուած քաղաքին արևելեան եզերաց մօտ, լերանց նեղ
կապանի դուռն մ'էր, և Ասորւոց արևելից կողմանէ ի կիլիկիա ան-
ցից գլխաւոր տեղը. այն պատճառաւ հոն հաստատուած էր պետա-
կան մեծ մաքսատունն և ճոխ գանձարան, և նոյն դռնէն կ'ըլլային ի
ցամաքէ բերուած անբաւ վաճառաց մուտք և ելք:

Գ. Դրամահատութեան համար բերուած արծաթին և ոսկի, ինչպէս
յԱքքեա, ասանկ նաև հօս՝ տրոց ենթակայ էին. իսկ անդրամահա-
տըն՝ ազատ էր ի տրոց, Հայոց և վենետաց վերջին ժամանակաց յա-
րաբերութեանց մէջ ալ (1533, մայիս) կը յիշուի Հասարակապե-
տութեան վճիռ մը, թէ այն նաւն որ կ'երթայ ի Հայս, և արծաթոյն
կէսը պիտի դնէ ի դրամատուն (zecca) թագաւորին Հայոց, անոր
զեապանէն երդումն պիտի առնու: Այս վճռէն տարի մը յառաջ ի
Հայս և ի կիպրոս արծաթ չփոխադրելու վճիռ մը տրուած էր (1532).
նոյն վճիռը կը կրկնուի նաև յաջորդ 1534 տարւոյն մէջ (օգոս-
տոս 15):

Դ. Ամենին ֆլաստու մը տակ չի ձգուին ոչ անձինք և ոչ ինչք
վենետաց:

Ե. Նոյնպէս և ի նաւարեկութեան. բոլոյ թէ անոնց նաւուց մէջ
օտարականք գտնուին, միջին դարուց անհեթեթ օրէնքի մը համե-
մատ, այս վերջնոցս ինչք գրաւին յարբունիս:

Զ. Եթէ անոնց առ օտարս ըրած երթևեկի ատեն՝ իր երկրին մէջ
ֆլաստ մը հասնի, հատուցումն ըլլայ յարբունուս:

Է. Վախճանեալ վենետացւոյ մը կտակն հաստատուն ըլլայ. իսկ
եթէ անկտակ մեռնի և հօն իրեն համաքաղաքացի մը գտնուի, ստա-
ցուածքն անոր տրուի: Իսկ եթէ չգտնուի ոք, մեռնողին քով եղած
ինչք կնքուին, ու արքունի քարտուղարին (cancelliere) քով՝ որ էր
արքեպիսկոպոսն Սոյ, պահուին. մինչև դքսէն կնքուած վաւերական
գիր հասնի:

Ը. Իրարմէ գատուին վենետք՝ երբ մէջներն խնդիր մը ըլլայ. իսկ

ի չհամաձայնիլն՝ արքեպիսկոպոսն Ստդ վճռէ անոնց դատաստանը :
Թ. Անոնցմէ գործուած սպանութեան յանցանք մը՝ թէ առ ազ-
գայինս և թէ առ օտարս, արժանապէս դատուի :

Ժ. Նոյնպէս ելծէ այլ և այլ վէճք կամ կոխք ըլլան վենետաց
ընդ օտարս :

ԺԱ. Շնորհուի բնակութիւն քահանայի վենետաց, եկեղեցի և
փնդուկ ի Մամեստիա :

ԺԲ. Կարենան բնակիլ ուր որ ուզենան, թագաւորութեան եր-
կրին մէջ :

Այս յետին երկու պայմաններուն առաջնովը կը յայտնուի՝ թէ
թագաւորն ինքն ձրիաբար կը շնորհէր անոնց բնակութեան տեղի ի
Մամեստիա . իսկ եթէ անկէ դուրս ուրիշ տեղուանք ուզենան բնա-
կիլ՝ ազատ էին անձամբ և իրենց գրամով հայթհայթելով . որով կը
գուշակուի թէ առաջ Գենուացւոց նման զոնազան քաղաքաց մէջ ցը-
րուած չէին վենետք, այլ միայն ի Մամեստիա . ուր կը թուի թէ պզտի
նաւերով կու գային վաճառականք ընդ ջահան գետ, և անտի ցամաքի
փրայէն կարաւանօք կ'երթային յարեւելակողմն և կամ ի հիւսիս, վա-
ճառականութիւնս գործածական ու վարուն՝ ճանապարհօք, ի մեծա-
մեծ շահաստանս ժամանակին . և առ այս՝ յարմարագոյն էր Մամես-
տիոյ դիրքը քան զՏարսնի, որ ինչպէս ի հնումն՝ նոյն ատենն ալ
Եփրկիոյ զխաւոր նաւահանգիստն էր՝ ծովուն քով, բայց հեռու մը.
նացեալ վաճառականութեան ցամաքային ճամբաներէն . Բայց քիչ ա-
տենէն թէ Տարսն և թէ Մամեստիա իրենց նախկին փայլն ու կա-
րեւորութիւնը կորուսին, երբ Այսա կերպով մը իր մէջ կեդրոնացուց
ոչ միայն Եփրկիոյ վաճառականութիւնը, այլ նաև երկիրը բովանդակ
կամ անոր վաճառականութեան մեծ մասը, ինչպէս պիտի տեսնենք :

Տասնըհինգ տարի վրան անցնելէն ետքը (1215) նորոգեց Լե-
ւոն, — չնմ' ուլեր աստէն քննել թէ ինչ պատճառաւ, — առ Գենուա-
ցիս տուած Պարգեւագիրը¹ . բայց վենետացը կ'երևնայ թէ անփոփոխ
մնացեր է քառասունհինգ տարուան միջոց, 1245 ին դուքան Բա-
կոր Թիէփոյլ՝ իր Պետրոս Տանտոյլ դեսպանին ձեռքով ուղղեց Լեւոնի
պարգեւագիրը վերահաստատել, գրելով առ Հեթումմ² որ չէր ի բուն
Ռուբինեանց, այլ ազնուագոյն ուրիշ տոհմի սերունդ (Հեթումեանց), և
քան տարիներէ ի վեր կը թագաւորէր (1226), Կոստանդին մեծ իշ-
խանին՝ իր հօրը ճարտարութեամբ, ամուսնանալով ընդ Ջապելի՝
միակ դստեր օրինաւոր ժառանգին մեծին Լեւոնի, անոր ձեռքին
հետ տէր ըլլալով նաև արքունական զահուն, և որոյ պաշտպան էր
խորագէտ և ահարկու ծերունի թագաւորահայրն քառասուն տարի
ամբողջ, Հեթումմ³ իր և թագուհւոյն անուամբ շնորհեց կամ կրկին

1 Cartulaire. յ'էջ 143:

հաստատեց վենետաց տրուած երկրորդ ծանօթ Պարգևագիրը յամսեանն մարտի. որոյ մէջ Կանի մը նոր պայմանը կամ շնորհք աւելցած են. ինչպէս, վենետաց մէջ վէճ մը ծագած ատեն՝ իրաւարարքն յարքունուստ սահմանուին. ու երբ իրաւախոհութիւնն անկարելի ըլլայ, այն ատեն Սոյ աղքեպիսկոպոսն իրենց դատաստանը տեսնէ և վճռէ. նոյնպէս, անժառանգ վենետ վախճանելոց համար բաւական սեպուի թագաւորական վճիռը, առանց դքսին կամ Աքքեայի Պայլին թղթոց սպասելու:

Տասնութեց տարիէ ետքը Ռանիերոյ Եփնոյ դքսին խնդրանքը ու իր Յովհաննէս Եփնոյ դեսպանին ձեռքը՝ Հեթումնորոգեց Պարգևագիրը յամի 1261 յամսեանն նոյեմբերի, թորոս վարդապետին ձեռքով, ու վաւերացընելով Յովհաննէս անուն քահանայի մը ստորագրութեամբ, որ վենետաց նոտար էր յԱքքեա: Պայմաններն առաջնոյն մէջ նշանակուածին նման ու համաձայն են. միայն ասոր մէջ փոխանակ Մա. մեսաիոյ՝ կու տայ անոնց իշխանութիւն և թոյլ ի Սիւս մայրաքաղաքի հաստատել իրենց բնակութիւնը և փնդուկ ունենալ հօն. և որ աւելի արժանաւորն է նշանակութեան՝ նաև յԱյաս քաղաքի, et apud Iaciam dabimus eis locum ad faciendum locum: Նաւահանգիստ և շահաստան Կաղաքիս այս առաջին յիշատակութիւնն է, որ գրեթէ ամբողջ դարու մը միջոց ելիլիկիոյ առաջին անունն եղաւ, և առաջին ծանօթագոյն և սոքէպ զրուցուած թէ յարեւել և թէ մանաւանդ յարմուտս՝ այլ և այլ անուանակոչութեամբ. ինչպէս Ayacio, Layazzo, Giazzo, Iacia. և եթէ ոչ առաջին վաճառաշահ քաղաք ի վերայ երկրի, բայց և ոչ մէկու մը երկրորդ, որոյ վերայ մարթ է յերկարագոյն գրել, ինչպէս գրուած է յայլոց և այդ գրուածներէն կը գուշակուի կամ կը կարծուի, թէ եղէա (Egea) քաղաքին՝ ինչպէս կը կոչուէր ի հնումն՝ աւերակաց վրայ կառուցուած և նոր քաղաք մը բարձրացած ըլլայ, և ի կէս երեքտասաներորդ դարու՝ Հեթումն տուած երկու Պարգեւագրաց եղած միջոց ժամանակին՝ անքոյթ և յաջողակ նաւահանգիստ մը դարձած էր: — Հեթումն այս պարգեւագիրը առ վենետոս կարծեմ որ մինչև հիմայ քննուած ու հրատարակուած չէր, ուրով և այսքան հին թուական ունեցող Այասայ անունը յայտնի չէր. և այն՝ Հեթումն հրովարտակին լատին թարգմանութեան մէջ, ուրուն ոսկէկնիք հայ բնագիրը՝ Հայոց թագաւորական քարտուղար թորոս եպիսկոպոսի թարգմանութեանն հետ տեսալ նոտարն. որ և վենետական դքսական գիւնանաց ուրիշ աղքունի բնագրաց հետ հրոյ ճարակ եղած է անշուշտ. բայց բարեբաղդաբար օրինակք և կրկնագրութիւնք պահուած են և կը պահուին ցարդ ի գիւնանատան քաղաքիս վենետկոյ:

Երբ այսպէս հայկական նաւահանգիստն Այասայ բացուեցաւ համաշխարհական վաճառականութեան, հարկ էր այնուհետև հաս-

տատել յայնմ քաղաքի և Պայլի ղերմաց վենետկոյ, ուր Հասարակապետութեան հպատակը խուռն կը գիմէին իրենց նաւերով (galea), և յարեւելից կու գային ընդ ցամաք. կը յիշատակուի նախ յառաջին Պարգեւագրին՝ յետ առաջնոյն, ինչպէս նշանակեցինք, (և զոր յամի 1271 առաւ լեւոն Բ որդի նոր վախճանելոյն Հեթմոյ (28 հոկտ. 1270), զոր և սուրբ կը կոչէ¹. և էր արդարև սրբակրօն՝ միանձնա, զգեստ բարեպաշտ, աստուածահաճոյ կենաց ընթացքը կնքելով ի մե. նաստանի)։ Այս Պարգեւագրին պատճէնը ի փրանկ լեզու թարգմա. նեալ է ի Ժոֆրուա (Geoffroy) արքունի թարգմանէ, և ի խնդրոյ Լո. ըննցոյ թիէփոյոյ դքսի յանձնուած առ դեսպանն փանկրացիոյ Մայլ. բիէրոյ, և այս Պարգեւագրին մէջ նախ և ստեպ կը յիշուի Պայլն ի Հայս։ Իսկ վենետկոյ դիւանաց մէջ ինձ ծանօթ եղածը՝ երեք տարի յետոյ շնորհուած է (1274, օգոստոս 14) ի վճիռս Գառաանից Ժողովոյն, և առաջին կ'երևնայ ի շարս նման Պարգեւագրաց. որովհետև այսպիսի սկզբնաւորութիւն մը ունի. Incipiunt consilia Bajulo Armenie pertinentia. որով կ'օրինադրէ Հայաստան գտնուող Պայլին իր խորհրդականաց երեքին երկու մասին խորհրդոյ համաձայնութեամբ՝ Հայաստանէն բամբակի գնման օրէնքը սահմանել, քանի մը տարի յետոյ՝ (1279, յունիս 15) կը պատուիրէ նոյն ատենան Գառաս. նից՝ իր պաշտօնակցաց հետ կրկին ընտրութեամբ վերահաստատել ի պաշտամանն զՊայլն Հայոց։ 1282ին ալ յ' 30 յուլիսի կը վճռէ Ատենան մեծ՝ որ Հայոց Պայլին թոշակը հաւասար ըլլայ Աքքեայի Պայլին տրուածին, և չափն ալ կը սահմանէ քանի մը օր ետքը ուրիշ վճռով մը (8 օգոստոս) 400 բիզանդ դրամ։ զոր քանի մը տարի ետ. քը կը յաւելու մինչև ի 600 բիզանդ²։

Շարունակելի

1 Cartulaire, յ'էջ 151...

2 Նոյն ատենին յամսխուած և ընդհանրապէս ի գործածութեամբ դրամն էր «բիզանդ» կոչուածը, որոյ ամուսնացն էր յայտնուի ծագումը, բայց քամակը կը զանազանէր ըստ այլ և այլ տեղեաց որոց ամուսնացն էր կոչուէր. ինչպէս Բիզանդ սառակիմեան, եգիպտական, Աքքեայ, Հայոց, Պիլլորոսի, և այլն. Հոս յիշուածը հաւանաբար կիւրակամն էր։ — Տես ի «Միսուամ» 378: